

І.І. Мазур, д-р екон. наук, проф.

ВПЛИВ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ НА ЕКОНОМІЧНУ БЕЗПЕКУ

У статті досліджується мотивація суб'єктів тіньової економіки; фактори поширення та зростання обсягів тіньової економіки в сучасних умовах розвитку економіки України, причини виникнення, загрози національній безпеці держави та розробка на цій основі практичних рекомендацій по детінізації економіки України.

The motivation of shadow economy entities are examined; factors of expansion and increasing the volume of shadow economy in modern condition of development of Ukrainian economy, reasons of appearance, national security threat and elaboration on this basis practical recommendation as to deshadowing of Ukrainian economy are researched.

Ключові слова: тіньова економіка, мотивація суб'єктів тіньової економіки, економічна безпека, загрози, небезпека.

Key words: shadow economy, treats, economic security, insecurity, motivation of economic entity.

Сучасне економічне життя України переконливо свідчить, що перспективи соціально-економічного розвитку значною мірою залежать від стану сформованості національної безпеки держави. Водночас поширення такого явища як тіньова економіка, обсяги товарів і наданих послуг, фінанси ті інші економічні ресурси, які обертаються у тішовій сфері, є значною перешкодою для сталого економічного розвитку. Відтак для економічної науки і господарської практики, а також для утвердження України як самостійної незалежної держави у світовому просторі, проблема тінізації економіки як загроза національній безпеці держави набуває виняткового значення в науково-теоретичному, економічному й політичному напрямках.

Сьогодні напрями національної (економічної) безпеки держави досить активно розробляються у працях таких вітчизняних фахівців, як О. Барановський, В. Бородюк, Т. Васильців, О. Власюк, В. Волошин, А. Гальчинський, В. Геєць, М. Єрмошенко, Я. Жаліло, В. Кириленко, Т. Ковальчук, Ю. Макогон, А. Мокій, В. Мунтіян, М. Флейчук та ін. Серед учених, які досліджують проблеми детінізації економіки в контексті національної (економічної) безпеки слід відзначити З. Варналія, В. Задорожного, В. Мандибуру, С. Тютюнникову та ін.

У працях цих дослідників розкриваються причини поширення тіньової економіки, закономірності її розвитку та форми прояву, виявляються загрози та небезпеки для економіки країни. Однак проблеми тінізації економіки як загрози національній безпеці, розробки ефективних механізмів, методів і шляхів детінізації економіки потребують подальших ґрунтовних досліджень з метою забезпечення економічної безпеки держави як визначального чинника сталого розвитку.

Метою статті є дослідження впливу тіньової економіки на економічну безпеку. Основні завдання мотивації суб'єктів тіньової економіки та її суперечливий вплив на економічну безпеку держави, потребують розробки на цій основі практичних рекомендацій по детінізації економіки України.

В Україні вже існує єдине поняття - «тіньова економіка». До недавнього навіть у науковій літературі використовували кольорові поняття - «чорна», «сіра» економіка; або у відповідності з її місцем знаходження - «невидима», «прихована», «підпільна»; або «іллегальна» тощо. Йдеться про те, що тіньова економіка має багатоаспектний характер і її потрібно досліджувати комплексно та системно.

На відміну від єдиного підходу щодо використання поняття «тіньова економіка», економічна природа його тлумачення зовсім різна. Кожний дослідник-економіст по-своєму трактує це поняття.

Вперше визначення тіньової економіки було надане Е. Фейгом, американським соціологом. На його думку тіньова економіка - вся економічна діяльність, що з певних причин не враховується і не потрапляє до ВВП. Це трактування було здійснене з позицій статистичного підходу.

В Україні вперше долучився до вивчення тіньової економіки В. Турчинов. З його позицій тіньова економіка - це економічна діяльність суб'єктів господарювання (фізичних і юридичних осіб), яка не враховується, не контролюється і не оподатковується офіційними державними органами і (або) спрямована на одержання доходу шляхом порушення чинного законодавства. У цьому визначенні є два підходи до тлумачення поняття - статистичний і правовий. По своєму трактують це поняття й такі відомі фахівці з дослідження тіньової економіки як Варналій З.С., Мандибур В.О. та ін.

На нашу думку *тіньова економіка* - складне соціально-економічне явище, представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але переважно аморальних економічних відносин, що виникають між суб'єктами економічної діяльності з метою отримання прибутку за рахунок приховування доходів і ухилення від сплати податків. *Тіньові економічні відносини* - відносини, що складаються між людьми в процесі використання та розпорядження офіційними правовими статусами керівника чи господарника за рахунок не притаманної цим статусам ролі ринкових з метою задоволення приватного інтересу. На нашу думку, такі відносини стають підґрунтям для *корупції*. Цей підхід дає можливість досліджувати тіньову економіку за еволюційно-історичним методом, виявляючи її об'єктивний характер розвитку. Тому ми обираємо економічний підхід до дослідження тіньової економіки, що дає можливість не лише пояснити поведінку економічного суб'єкта, але й змодельовати її за умов дефіциту економічних ресурсів і альтернативного їх використання. За висловом Гері Беккера, лауреата Нобелівської премії 1992 р. з економіки, економічний підхід пропонує плідну уніфікуючу схему для розуміння всієї людської поведінки, включаючи неекономічні змінні.

Розглянемо, що спонукає людину - економічного суб'єкта, займатись тіньовою діяльністю. Для цього використаємо еволюцію наукових поглядів на мотивацію економічної людини.

Англійський філософ Ієремія Бентам вперше увів поняття «людина, яка оцінює і обліковує», тобто він ще до А. Сміта веде мову про «економічну людину», включаючи у зміст цього поняття принцип корисності. І. Бентам стверджує, що принцип корисності визнає підпорядкування людства стражданню і задоволенню. Таке підпорядкування лежить в основі системи досягнення мети - побудувати щастя завдяки закону і розуму. Але «системи, що піддають його сумніву, займаються звуками замість змісту, мраком замість світла» [1, с.9-10]. Концепція «економічної людини» у І. Бентама отримала назву «утилітаристська» (від англ. Utility - корисність, вигода) [1]. Філософ зазначає, що не можна говорити про інтереси суспільства не розуміючи інтересу індивідуума. «Відома річ може сприяти інтересу окремої особи, коли вона прагне збільшити суму її задовольень або, що те ж саме, зменшити суму її страждань» [1, с. 10-11]. В той же час для Бентама існує лише інтерес окремої особи, а інтереси суспільства є лише сумою інтересів кожного окремого члена суспільства. У нашому розумінні це говорить про те, що людина, обираючи свою діяльність, вмотивовує її такими поняттями як корисність і вигода. Враховуючи сучасні умови, до страждань можна віднести невідгідні умови господарювання в країні, тому для їх зменшення необхідно йти у «тінь».

Пізніше думку про «економічну людину» розвинув і модифікував Джон Стюарт Мілль. Говорячи про вислів А.Сміта - задоволення егоїстичного інтересу кожної особи веде до задоволення суспільного інтересу, - він зазначав, що такий підхід несе в собі елементи абстрагування від інших якостей людини. На думку Дж.Ст. Мілля, окрема особа може контролювати свої дії, але не їх наслідки [2, с. 339]. Тобто економічна людина, прагнучи отримати вигоди для себе, не піклується про наслідки своєї діяльності (зовнішні ефекти), а отже й про економічну безпеку країни в цілому.

Революційним вважався марксистський підхід до людини через суспільні відносини, в які вона включена. За висловом К. Маркса, «економічна людина» - це перш за все втілення соціальної та класової функції. Моральність її К. Маркс не розглядає свідомо, оскільки вона жодних стосунків до них не має. Про це К. Маркс говорить так - угода є тим кінцевим результатом, що задовольняє всіх її учасників, тому що під час її укладання вони є рівноправними товаровласниками і обмінюються еквівалентами. Єдиним інтересом для всіх стає прагнення отримати власну вигоду [3, с. 187]. Укладання угоди, в даному випадку - це знеособлені відносини у господарюванні, тому про моральність не йдеться. К. Маркс був противником утилітаризму навіть для самого приниженого класу суспільства.

А. Маршалл по своєму підійшов до «економічної людини» відмічаючи, що моральність також має входити до числа сил, які економіст повинен враховувати. У Маршалла йдеться перш за все про забезпечення не стільки власних, скільки

інтересів сім'ї через нестатки, безкорисливість віддачі [4, с. 46]. Тобто суб'єкт економічної діяльності може йти на порушення якихось моральних принципів під час господарювання задля інтересів сім'ї. В сучасних умовах, це може бути виходом в «тінь» приватного підприємця через ухилення від сплати податків, як важкого тягаря, який не дає продовжувати свій бізнес у подальшому.

Д. Норт (неоінституціоналізм) використавши еволюційний підхід до поняття «економічна людина», робить висновок: головною проблемою у неокласиків була недооцінка колективного й соціального факторів у поведінці людини. Він розглядає економічну людину як таку, що змінюється під впливом інститутів, і таку, що сама змінює інститути. Тобто неоінституціоналісти апелюють до інших соціальних і природничих наук. Нам видається цікавим той факт, що Д. Норт ще використовує таке поняття як нераціональна поведінка людини в умовах невизначеності [5, с. 20]. Отже неоінституціоналісти розглядали «економічну людину» більш широко, включаючи не лише економічну мотивацію, але й психологію людини, культуру, традиції, звичаї тощо. Такий підхід дає можливість пояснити нераціональну поведінку особи в умовах економічної кризи.

Задамось питанням, чим характерна «економічна людина» в сучасній Україні? Відповідь нажаль не втішна. Використовуючи термінологію неоінституціоналістів, її поведінка є переважно опортуністичною. Одним з головних чинників опортуністичної поведінки пояснюється тим, що в економічній політиці України був наданий пріоритет економічним показникам, а не суб'єктам економічної діяльності. Як зазначав Я. Жаліло «Намагання реалізувати економічну стратегію держави без попереднього забезпечення *суб'єктної бази* цієї стратегії призвело до втрати її ефективності. За таких умов переслідування суб'єктом власних інтересів подекуди набувало руйнівного для суспільства характеру» [6, с. 232].

В сучасних умовах економічний суб'єкт, приймаючи рішення, не володіє об'єктивною інформацією (або часто неповною та недостовірною), тому його рішення йдуть в розріз з загальнодержавними. Відкритість і чесність поки що залишаються лише побажаннями у співпраці як між підприємцями і державою, так і між самими підприємцями. Це за великим рахунком і є мотивацією виходу в «тінь».

Загалом таке явище, як тіньова економіка характерне для всіх економік світу. Це означає, що мотиви виходу в «тінь» однакові, різниця полягає у її обсягах і масштабах прояву.

Як відомо економічні системи, які знаходяться на етапі переходу до ринкової економіки, характеризуються значною нестабільністю. Це сприяє наростанню структурних диспропорцій. Однак жорсткість політичних впливів не дозволяє здійснювати цивілізаційну модифікацію системи економічної регуляції, що призводить до революційних змін. Таким чином значна частина чинників нестабільності економічного розвитку виникає внаслідок реалізації певних стратегій економічних перетворень.

Характерною особливістю української економіки є розбалансованість індивідуальних і групових інтересів, викликана розпадом раніше встановлених інститутів і інституційною

недостатністю нової соціально-економічної системи. Усе це сприяє поширенню тінізації економіки.

Важливо відмітити, що наприкінці 80 - на початку 90 -х рр. XX ст.. дослідники тіньової економіки вважали, що її існування в економічній системі - це прояв «хвороби» господарського механізму. Звідси й висновок про те, що подолати її можна шляхом ринкових перетворень. Насправді це не відповідало дійсності, оскільки ринкові реформи не могли подолати викривлені економічні відносини та інституції командно-адміністративної економіки.

Крім економічної ситуації в країні, на обсяг і масштаби її поширення впливають ще й інші фактори. До таких слід віднести: умови ведення бізнесу, ступінь захисту прав власності в країні, рівень корумпованості, ефективність функціонування органів судової та правоохоронної системи, рівень монополізації внутрішнього ринку тощо.

Так за оцінками Мінекономрозвитку у 2011 р. рівень тіньової економіки в Україні скоротився на 4 в.п. порівняно з 2010 р. і становив 34% від ВВП [7]. Але за даними експертних оцінок Світового банку рівень тінізації економіки України становив 52%. (Для довідки: в країнах з розвинутою економікою найбільший рівень її тінізації становить близько 20-25% ВВП, а в пострадянських країнах сягає 60% і більше). Вітчизняні фахівці таку розбіжність пояснюють використанням різних методик обчислення рівня тіньової економіки, а також її нелегітимністю. На нашу думку, навіть цифра 34% у ВВП країни є ганебним показником для суспільства, оскільки йдеться про більшу ніж третина суспільного продукту, який створюється у «тіні». Виходить, що держава не зацікавлена у забезпеченні сприятливого для розвитку підприємництва інституційного середовища, тобто таких умов, за яких не вигідно було би працювати в «тіні». Такому висновку є пояснення - фінансова функція держави виконується в повній мірі через адміністративні методи, а соціальна функція виконується через самозайнятість населення. Ця суперечність приводить до зростання недовіри уряду і масштабів тінізації економіки. Звідси й деструктивний характер прояву тіньової економіки для країни в цілому, а також «амортизаційний» її характер для життєзабезпечення її населення. Роль амортизатора полягає у наступному: створює додаткові робочі місця; позаподаткові товари й послуги (надлишки з особистих селянських господарств, ремонтні роботи в квартирах, репетиторство в освіті тощо), які можуть придбати найбідніші верстви населення.

Разом з тим слід акцентувати увагу й на негативних її проявах, які створюють загрози для національної безпеки країни.

Як відомо, загрозами економічній безпеці (а вона є складовою національної безпеки) явні чи потенційні дії, що ускладнюють або унеможливають реалізацію національних економічних інтересів і створюють небезпеку для соціально-економічної та політичної системи національних цінностей, життєзабезпечення нації та окремої особи [8, с. 64]. Небезпека є об'єктивною можливістю негативного впливу на певне явище, систему, механізм, соціальний організм внаслідок чого йому може бути заподіяна шкода, що призведе до занепаду, кризового стану тощо. Таким чином економічна безпека як

складова національної безпеки, є станом національної економіки, за якого зберігається економічна стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз і задовольняються потреби особи, суспільства і держави.

Тіньова економіка створює загрози для економічної безпеки внаслідок : високого рівня майнової диференціації населення; деформації структури економіки країни; зростання соціально-економічної нерівномірності регіонального розвитку; криміналізації усіх сфер господарської діяльності; наростання негативних проявів у моральних та політичних засадах суспільства тощо.

Як зазначається у Національній доповіді «Новий курс: реформи в Україні. 2010-2015» тіньова економічна діяльність стала складовою економіки держави. Вона обслуговує економічні та політичні інтереси певних впливових структур та ділових кіл. Значно зросли такі явища як корупція, кримінальний промисел, рейдерство [9].

До найважливіших причин існування тіньової економіки в Україні можна віднести:

- *невідповідність сучасним реаліям чинного нормативно-правового поля*, що уможлиблює відхилення від їх виконання;
- *зацікавленість певних кіл державного апарату в існуванні тіньової складової економіки та отриманні від неї прибутків*;
- *зрощення влади та бізнесу*, зростання лобізму для підтримки тіньовиків;
- *системні вади податкової та митної політик*, підпорядкованість податкової системи суто фіскальним цілям, неефективна боротьба з контрабандою та контрафактною продукцією;
- *недосконалість регуляторної політики держави щодо реєстрації та функціонування бізнесу*;
- *відсутність захисту прав власності*, що призводить до відпливу капіталу за кордон;
- *зростання прихованого безробіття*, зумовлюється низьким рівнем офіційної оплати праці;
- *прорахунки у грошово-кредитній політиці*, високі ризики інвестиційної діяльності, доларизація, непрозора діяльність контролюючих органів тощо;
- *неефективне управління державною і комунальною власністю*, що призводить до перерозподілу прав власності та непродуману приватизацію;
- *мінімізація зовнішньоекономічної діяльності*, зростає неконтрольована торгівля непридатними для життя харчовими і промисловими товарами;
- *зростання мотивації щодо виходу в «тінь» економічних суб'єктів* за рахунок зменшення трансакційних витрат у тіньовій економіці тощо.

У цьому контексті слід звернути увагу на небезпеку, породжену діяльністю тіньових і корупційних ринків послуг і благ під прикриттям державних органів влади. Саме там діють ринкові відносини з конкретними розмірами неофіційних плат і тарифів на заміну безоплатній основі і державним гарантіям. Ідеться про тіньовий внутрішній ринок товарів і послуг, ринок судових, адміністративних, управлінських і господарських рішень, ринок керівних посад, де відбувається «конкуренція» за дохідні посади людей у виконавчій владі,

правоохоронних і фіскальних структурах, ринок освіти, медичних послуг, наукових досліджень, ринок для задоволення деструктивних послуг (наркотики, зброя тощо).

У новій редакції Стратегії національної безпеки «Україна у світі, що змінюється» від 8 червня 2012 року № 389/2012 головною метою є формування сприятливих умов для забезпечення інтересів громадян, суспільства і держави, дальшого поступу України як демократичної держави зі сталою та зростаючою ринковою економікою, держави, що керується європейськими політичними й економічними цінностями, в якій повага і захист прав і законних інтересів усіх територіальних громад, суспільних верств, етнічних груп є запорукою незалежного, вільного, суверенного і демократичного розвитку єдиної України.

Висновки та пропозиції. Відтак практичні заходи щодо детінізації економіки повинні носити не стільки забороняючий, скільки стимулюючий характер, сприяти розвитку економічної діяльності, а не приховувати її результати. З метою зміцнення економічної безпеки в Україні необхідно:

- відокремити владу від бізнесу;
- легалізувати приховані доходи, отримані некримінальним шляхом;
- створити інституційне середовище, в якому тінізація економіки була б економічно не вигідною;
- подальша демократизація економіки та формування громадянського суспільства.

При цьому легалізація і декриміналізація бізнесу потребують реалізації програми, метою якої є виконання взаємовигідної угоди між державою і бізнесом, де сторони беруть на себе і виконують взаємні зобов'язання. До таких слід включити: для бізнесу - розширення суспільно корисної економічної діяльності, без ухилення від оподаткування; для держави - забезпечення розумної ціни діяльності на ринку, захист прав власності, достойне соціальне забезпечення громадян.

Ефективність таких дій залежатиме від чіткості та однозначності законодавчо-правового поля, принципової можливості виявлення правопорушень і забезпечення застосування санкцій до всіх учасників правопорушень незалежно від їхнього статусу і матеріального стану. Головною умовою детінізації економіки в Україні є розвиток всіх форм та інститутів громадянського суспільства і посилення його впливу на соціально-економічну політику держави.

Література

1. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства. М., - 1998.
2. Милль Дж.Ст. Основы политэкономии. Т.1.М., 1980.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т.23.
4. Маршалл А. Принципы политэкономии. Т.1. М., 1993.
5. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М., 1993.
6. Жаліло Я. Теорія та практика формування ефективності економічної стратегії держави : монографія. - К.: НІСД, 2009. - 336 с.
7. Інтернет ресурс: [http:// www.me.gov.ua/](http://www.me.gov.ua/)
8. Економічна безпека: навч. посіб. / За ред.. З.С. Варналія. - К.: Знання, 2009. - 674 с.
9. Новий курс: реформи в Україні. 2010-2015. Національна доповідь / За заг. ред. В.М. Гейця [та ін.] - К.: НВЦ НБУВ, 2010. - 116 с.